

Historyczne uwarunkowania dominacji drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy Środkowo-Wschodniej

Historical determinants of the dominance of small agricultural holdings in the agriculture of South-Eastern Europe

Wojciech Sroka

Uniwersytet Rolniczy w Krakowie, Wydział Rolniczo-Ekonomiczny

Streszczenie. Dominacja drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy Środkowo-Wschodniej ma źródło w splocie czynników historycznych, politycznych, ekonomicznych, społecznych i kulturowych. Celem pracy było przedstawienie głównych uwarunkowań rozdrobnienia struktury agrarnej rolnictwa w Polsce, na Węgrzech, w Bułgarii i Rumunii. W badaniach wykorzystano metodę kwerendy biblioteczej. Prowadzone analizy wykazały, że pierwsze przejawy różnicowania się rolnictwa Europy występowały już w IX wieku n.e. W okresie późnego średniowiecza (XIV w.) istniały już duże różnice produktywności i wydajności rolnictwa między Europą Zachodnią a Środkowo-Wschodnią. Później to zróżnicowanie jeszcze się nasiliło wskutek odmiennego przebiegu rewolucji agrarnej i przemysłowej: im dalej na wschód, tym później docierał tam dorobek zapoczątkowanej na zachodzie rewolucji. Słabszy rozwój rolnictwa Europy Środkowo-Wschodniej wynika również z dość skomplikowanej sytuacji politycznej tych ziem (utrata niepodległości, powstania, wojny), a także z późnego zniesienia feudalizmu i przeprowadzenia związanych z tym reform. Uwłaszczenie chłopów (koniec XIX w.) polegające na przekazaniu bardzo licznej grupie rolników relatywnie małych areałów ziemi przyczyniło się do powstania bardzo niekorzystnej struktury obszarowej. Z drugiej strony, słaby rozwój gospodarki krajów Europy Środkowo-Wschodniej, w tym ogromne opóźnienie we wdrażaniu postępu technicznego, jak również niewielka liczba dużych i prężnych miast nie pozwalały na skuteczne przejmowanie nadwyżek siły roboczej z rolnictwa. Na podstawie wyników analizy można zatem uznać, że przyczyny rozdrobnienia gospodarstw nie leżą jedynie w przeprowadzonej w latach 90. XX wieku dekoloktywizacji.

Słowa kluczowe: drobne gospodarstwo rolne • Europa Środkowo-Wschodnia • uwarunkowania historyczne

Abstract. The dominance of small agricultural holdings in the agriculture of South-Eastern Europe has its roots in a combination of historical, political, macroeconomic, social, and cultural factors. This study aimed to present the main determinants of the fragmentation of agrarian structure in Poland, Hungary, Bulgaria and Romania. A survey of library holdings was used as a basic research method. It was found that the first signs of divergence between the models of agriculture in Europe appeared as early as the 9th century. In the late Middle Ages (14th century), the differences in the productivity and efficiency of agriculture between Western and South-Eastern Europe were already broad. Later on, they further increased due to the diverse courses of agrarian and economic revolution: the achievements of the revolution, initiated in the West, diffused with increasing delay into the East. The slower development of agriculture in South-Eastern Europe may also be attributed to a rather difficult political situation (loss of independence, uprisings, wars), as well as to quite late reforms connected with the abolition of feudalism. Granting freehold to peasants (end of the 19th century), which consisted in giving a very large group of farmers relatively small plots of land, contributed to the creation of a highly unfavourable acreage structure. On the other hand, the poorly developed economy of countries in South-Eastern Europe, including the seriously delayed implementation of technological progress, and a small number of big and prosperous cities, made it impossible to effectively absorb the labour surplus from agriculture. The results of the analysis indicate that the causes of agrarian fragmentation should be seen not only in the decollectivisation of agriculture carried out in the 1990s, but also in a variety of other factors.

Keywords: small agricultural holdings • South-Eastern Europe • historical determinants

Wstęp

Po akcesji do Unii Europejskiej nowych krajów członkowskich w latach 2004 i 2007 problematyka drobnych gospodarstw rolnych na dobre zagościła na różnych forach dyskusyjnych. Wskutek rozszerzenia UE znacznie zmieniła się bowiem struktura obszarowa rolnictwa we Wspólnocie: przybyło bardzo dużo małych gospodarstw rolnych, których powierzchnia często nie przekraczała 5 ha. W 2010 r. w UE funkcjonowało powyżej 8 mln takich podmiotów, co stanowi 67% ogółu gospodarstw rolnych (Davidova i Thomson, 2014). Wraz ze wzrostem liczby małych gospodarstw pojawiły się pytania dotyczące ich znaczenia, funkcji, efektywności i wreszcie preferowanych ścieżek rozwoju. Próbując odpowiedzieć na te i inne pytania dotyczące drobnotowarowego rolnictwa, należy przede wszystkim odnieść się do genezy dominacji drobnych struktur rolnych w niektórych krajach UE. Zrozumienie przyczyn rozdrobnienia gospodarstw rolnych oraz czynników stymulujących zmiany strukturalne ułatwi zaprojektowanie właściwych narzędzi wspierających pożądane kierunki rozwoju.

Zdecydowanie najwięcej drobnych gospodarstw rolnych występuje w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Nie dziwi więc fakt, że większość opracowań dotyczących gospodarki drobnotowarowej traktuje właśnie o krajach byłego bloku socjalistycznego (Bański i Bednarek, 2008; Ciaian i Kancs, 2012; Csaki i Forgacs, 2009; Davidova, Gorton, Fredriksson, 2010; Grykień, 2005). W swoich analizach autorzy odnoszą się przede wszystkim do zmian zachodzących w rolnictwie po II wojnie światowej, w szczególności do kolektywizacji, następnie dekollektywizacji, a wreszcie do przekształceń, jakie dokonały się po akcesji do UE. Procesy te wpłynęły na stan

i strukturę rolnictwa, należy jednak podkreślić, że już przed tymi reformami rolnictwo w Europie charakteryzowało się dużym zróżnicowaniem, a dekoloktywizacja rolnictwa w latach 90. XX wieku w dużym stopniu była powrotem do stanu sprzed II wojny światowej. Źródeł bardzo silnego rozdrobnienia rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej należy zatem szukać w znacznie wcześniejszym okresie. Wprawdzie odległe procesy historyczne dotyczące gospodarki ziemią za czasów pierwszych władców terytoriów, które obecnie zajmuje UE, miały zapewne znikomy wpływ na stan gospodarki rolnej, jednak już ówczesne regulacje prawne, a szczególnie dynamika procesów rozwoju gospodarczego, determinowały przyszłe zmiany (Musiał, 2012).

Przegląd literatury przedmiotu wskazuje, że na obecny stan ustroju rolnego, a zwłaszcza struktury obszarowej gospodarstw rolnych w Europie, niewątpliwie wpłynęły zaszłości historyczne związane z kształtowaniem się stosunków własnościowych, przebiegiem pierwszej rewolucji przemysłowej i agrarnej, zmianami politycznymi czy konfliktami zbrojnymi w różnych okresach historii Europy. Niniejszy artykuł traktuje o najważniejszych wydarzeniach i procesach, które doprowadziły do wykształcenia się obecnej struktury agrarnej w wybranych krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Głównym celem pracy było przedstawienie uwarunkowań historycznych rozdrobnienia agrarnego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej.

Materiał i metody

Artykuł ma charakter przeglądowy. Zasadnicze metody wykorzystane w pracy to kwerenda biblioteczna i analiza porównawcza. Podstawowe źródło danych stanowiła literatura przedmiotu oraz baza Eurostatu. Zakres przestrzenny analiz ograniczono do czterech krajów Europy Środkowo-Wschodniej: Bułgarii, Polski, Rumunii i Węgier, w których – według danych Eurostatu za 2010 r. – funkcjonuje prawie 60% wszystkich małych gospodarstw Unii Europejskiej. Kraje te charakteryzują się zbliżonymi uwarunkowaniami historycznymi przemian w rolnictwie: we wszystkich dość późno zapoczątkowano reformy agrarne, wszystkie też przeszły przez proces kolektywizacji, a następnie dekoloktywizacji rolnictwa. Średnia powierzchnia gospodarstw w tych krajach jest stosunkowo niewielka, a struktura i rodzaj produkcji rolniczej pozwalają na przeprowadzenie porównań. Do prezentacji wyników badań wykorzystano metodę opisową.

Pierwsze przejawy dywergencji w rolnictwie Europy

Wiedza na temat zróżnicowania poziomu rozwoju rolnictwa w pierwszych wiekach naszej ery oraz we wcześniejszych okresach jest bardzo ograniczona. W literaturze przedmiotu można znaleźć wzmianki, że w okresie wczesnego osadnictwa sposób wykorzystywania gruntów i poziom kultury rolnej w Europie Środkowo-Wschodniej oraz Europie Zachodniej był bardzo podobny (Wehrmann, 2010). Przez tysiąclecia rolnictwo ewoluowało, co polegało przede wszystkim na dostosowywaniu upraw i chowu zwierząt do warunków przyrodniczych (Klepacki i Żak, 2013). Początkowo

tereny rolne często były wspólnie użytkowane przez ludność zamieszkującą dany obszar, przy czym zwykle nie generowano dużych nadwyżek produkcji. Zwiększanie produkcji następowało głównie poprzez wycinanie i wypalanie lasów, a gospodarka rolna miała charakter wybitnie ekstensywny. Dopiero rozpad wspólnoty rodowej i wzrost znaczenia własności prywatnej przyczyniły się do powstania różnic w sposobach i intensywności zagospodarowania ziemi (Klepacki i Żak, 2013).

Współcześnie próby oszacowania produktywności rolnictwa i jej zróżnicowania w różnych regionach świata opierają się głównie na analizach liczby ludności, która bardzo silnie zależała od możliwości wytwarzania żywności (Allen, 2000; Andersen, Jensen, Skovsgaard, 2013). Badania wskazują, że dopiero w okresie od IX do XIII wieku naszej ery nastąpił bardzo duży wzrost wydajności w rolnictwie, co było spowodowane wprowadzaniem na szerszą skalę postępu technicznego (White, 1962). Andersen i inni (2013) stawiają tezę, że dynamiczny rozwój rolnictwa w Europie Północnej i Zachodniej wynikał w dużej mierze z wprowadzenia do użytkowania ciężkiego pługa, który pozwolił na lepsze wykorzystanie żyznych, ale trudnych w uprawie gleb gliniastych. We wspomnianym okresie innowacje technologiczne zaczęły też przenikać z północno-zachodniej części Europy (Holandia, Belgia, Niemcy) do pozostałych krajów kontynentu. Gerschenkron (1962) twierdzi, że już w okresie późnego średniowiecza (XIV w.) zaznaczały się wyraźne różnice poziomu rozwoju rolnictwa między Europą Zachodnią a Środkowo-Wschodnią. Świadczą o tym szacunki dotyczące liczby ludności. Na początku XV stulecia najdynamiczniej pod względem demograficznym rozwijały się Belgia i Holandia, które w okresie średniowiecza były najbardziej zurbanizowane i gdzie występowały wysokie płace i produktywność w rolnictwie. W Europie Środkowo-Wschodniej, w tym w Polsce, na Węgrzech, w Austrii oraz na obszarach dzisiejszych Czech i Słowacji, sektor rolny znajdował się na znacznie niższym poziomie rozwoju, a miasta powstawały bardzo wolno (Allen, 2000). W ciągu kolejnych trzech wieków (XV–XVIII w.) różnice w przebiegu procesów rozwojowych jeszcze się powiększyły. Znacząco zmieniały się bowiem uwarunkowania strukturalne gospodarki w poszczególnych krajach. W Europie Zachodniej zmniejszał się odsetek ludności zatrudnionej w rolnictwie i zachodziły zmiany własnościowe (Allen, 2000; Werhman, 2010). Było to wywołane rozwojem handlu związanym m.in. z odkryciami geograficznymi. Do ważniejszych czynników zmian w rolnictwie Europy, a zarazem powstania dużego zróżnicowania, należał upadek feudalizmu i zniesienie pańszczyzny (Bailey, 2014). W Europie Zachodniej pańszczyzna zaczęła znikać już w okresie późnego średniowiecza (XV w.), a w krajach Europy Środkowo-Wschodniej dopiero pod koniec XIX wieku. Wprawdzie w części krajów, w tym w Polsce, ustrój feudalny początkowo przyczyniał się do wzrostu wydajności w rolnictwie, ale już pod koniec XVII wieku tendencja ta gwałtownie się załamała (Klepacki i Żak, 2013). Tworzenie coraz większych gospodarstw folwarcznych wymagało zwiększania wymiaru pańszczyzny, co przyczyniło się do wielu buntów chłopskich na początku XVIII wieku.

Rolnictwo europejskie w okresie rewolucji agrarnej i przemysłowej

Większość autorów zgadza się co do tego, że bardzo ważnym procesem, który przyczynił się do ukształtowania obecnej struktury gospodarstw rolnych w Europie, była pierwsza rewolucja agrarna, której geneza sięga XVII wieku (Köll, 1998; Kopsidis i Wolf, 2012). Zapoczątkowana w Anglii i Holandii, rozszerzyła się stopniowo na pozostałe kraje Europy Zachodniej. Dzięki niej już pod koniec XVIII wieku rolnictwo Europy Północnej i Zachodniej, w tym głównie Anglii, było najwydajniejsze na świecie (Allen, 1992; 1999). Bardzo duże znaczenie dla rozwoju rolnictwa miała również rewolucja przemysłowa, która zbiegła się z rewolucją agrarną (Clark, 2002). Wprowadzenie do rolnictwa nowych maszyn i urządzeń do uprawy roli, a w nieco późniejszym czasie maszyn parowych oraz nawozów mineralnych istotnie przyczyniło się do wzrostu wydajności w rolnictwie (Bidwell, 1921; Grigg, 1987; Szávai, 2012). Dzięki procesom urbanizacji i industrializacji rozszerzał się również rynek zbytu towarów rolnych, a ich ceny rosły. Właściciele ziemi zdobywali środki na dobrojenie ziemi i pracy, co w konsekwencji podnosiło efektywność gospodarstw (Allen, 1992; Fields, 1999; Yang i Zhu, 2013). Zdaniem wielu wybitnych ekonomistów, w tym Smitha i Thüнена, rozwój miast oraz urbanizacja istotnie przyczyniły się do intensyfikacji i rozwoju rolnictwa w krajach kapitalistycznych (Kopsidis i Wolf, 2012). Występowało tutaj sprzężenie zwrotne, gdyż to właśnie rozwój rolnictwa i możliwość wyżywienia coraz większej liczby ludności przyczynił się do szybkiej urbanizacji i industrializacji, a wzrost liczby mieszkańców zgłaszających coraz większy popyt na produkty żywnościowe stymulował dalszy rozwój rolnictwa.

W krajach Europy Środkowo-Wschodniej zarówno rewolucja agrarna, jak i przemysłowa zaczęły się dopiero w XIX wieku i trwały przez cały XX wiek (Wojewodzic, Sroka, Satoła, 2015). Przejście od feudalizmu do kapitalizmu zaczęło się tam z opóźnieniem nawet 300 lat w stosunku do krajów Europy Północnej i Zachodniej (Szávai, 2012). W latach 1870–1940 rozwój rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej był napędzany przede wszystkim przez rozbudowę czynników produkcji, przy czym gospodarka rolna była prowadzona ekstensywnie, a intensyfikacja odgrywała niewielką rolę. Ponadto, ze względu na niskie tempo urbanizacji oraz stosunkowo niewielkie zaludnienie, w regionie tym istniał stosunkowo niewielki popyt na produkty rolne (Kopsidis i Wolf, 2012). Ograniczało to potrzebę zwiększania intensywności rolnictwa i sprzyjało produkcji na własne potrzeby. W tamtych warunkach kilk hektarowe gospodarstwo rolne wystarczało do wyżywienia jednej rodziny. Warto zwrócić uwagę na rolę procesów urbanizacyjnych w przemianach gospodarki w skali lokalnej i regionalnej. Wiele teorii ekonomicznych wyjaśniających przyczyny terytorialnego zróżnicowania poziomu rozwoju akcentuje rolę ośrodków centralnych, którymi z reguły są dynamicznie rozwijające się ośrodki miejskie, przeciwstawiając je obszarom peryferyjnym, do których impulsy rozwojowe przenikają z opóźnieniem (Satoła, 2013). Dla rozwoju rolnictwa i przekształceń struktury agrarnej duże, o ile nie kluczowe, znaczenie ma zatem istnienie i dynamika pozarolniczego (często miejskiego) rynku pracy, który może wchłaniać osoby odchodzące z sektora rolnego.

Wytłumaczenia względnej dominacji rolnictwa drobnotowarowego w krajach Europy Środkowo-Wschodniej można również szukać w uwarunkowaniach politycznych. Praktycznie cały ten region aż do końca I wojny światowej znajdował się pod obcym panowaniem, a ponadto prawie do końca XIX wieku panował tam ustrój feudalny. Na Węgrzech feudalizm zniesiono dopiero w 1853 r. (Téglási, 2013), a w Rumunii – w 1864 r. W Bułgarii chłopci zostali uwłaszczeni dopiero po odtworzeniu jej państwowości (1878 r.) (Franco i Borrás, 2013). Na ziemiach polskich, podzielonych między trzech zaborców, uwłaszczenie chłopów najwcześniej nastąpiło w zaborze pruskim (1808 r.), nieco później – w zaborze austriackim (1848 r.), a najpóźniej – w Królestwie Kongresowym (1864 r.). Jak podaje Musiał (2012), dopiero w 1887 r. zlikwidowano pozostałości ustroju pańszczyźnianego i zagwarantowano chłopom dziedziczne prawo własności. W wyniku procesów uwłaszczenia chłopci stali się właścicielami ziemi, a zarazem drobnymi producentami rolnymi na miarę swych możliwości wytwórczych. Mogli swobodnie dysponować posiadaną ziemią, tj. przekazywać ją zstępnym, sprzedawać i kupować, a także wydzierżawiać i dodzierżawiać grunty rolne. W omawianych krajach Europy Środkowo-Wschodniej uwłaszczani chłopci zazwyczaj otrzymywali po kilka hektarów ziemi, co, jak pokazała przyszłość, na długie lata utrwaliło rozdrobnienie gruntów. Duże znaczenie dla kształtowania struktury obszarowej gospodarstw miały również uwarunkowania prawne oraz zwyczaje dotyczące dziedziczenia. W większości obecnych państw członkowskich UE charakteryzujących się dominacją małych gospodarstw rolnych obowiązywał system dziedziczenia określony w kodeksie Napoleona, zgodnie z którym aktywa musiały być przekazywane w spadku wszystkim dzieciom w równych częściach. Dlatego rolnik nie miał swobody wyboru jednego następcy i przekazania mu gospodarstwa rolnego w całości (Davidova i Thomson, 2014). Praktyki wynikające z kodeksu Napoleona, tj. równy podział gospodarstw rolnych pomiędzy zstępnymi, są do dzisiaj stosowane w niektórych regionach Polski oraz w Bułgarii i Rumunii (Rusu, 2002).

Kolektywizacja rolnictwa w Europie Środkowo-Wschodniej

Po zakończeniu II wojny światowej kraje Europy Środkowo-Wschodniej znalazły się w obozie państw socjalistycznych. Ziemia w socjalizmie była uznawana za składnik aktywów należących do wspólnoty i jako taka nie powinna była znajdować się w rękach prywatnych (Davidova i Thomson, 2013). W ustroju socjalistycznym prywatna własność ziemską musiała zostać zastąpiona przez państwową, co pozwoliłoby na równy podział bogactwa. Oznaczało to ustanowienie Państwowych Gospodarstw Rolnych – dużych jednostek produkcyjnych, które miały korzystać ze wspólnych zasobów pracy, a następnie równo dzielić uzyskane produkty i przychody (Van Dijk, 2004). Omawiane kraje kierowały się jednakową wizją socjalistycznej gospodarki rolnej, ale mocno się różniły przebiegiem i efektami procesu kolektywizacji. Na Węgrzech w 1945 r. wszystkie majątki o powierzchni powyżej 575 ha zostały wywłaszczone i zredukowane do maksimum 57 ha. W następnych latach przejmowano kolejne obszary, tak że w 1966 r. aż 86% gruntów znajdowało się we władaniu spółdzielni rolniczych i państwowych przedsiębiorstw rolnych (Hartvigsen, 2013). W Bułgarii proces kolektywizacji rolnic-

twą przebiegał dość wolno: w 1950 r. nowo powstałe kolektywy kontrolowały tylko 51% gruntów uprawnych, a prawo własności w dalszym ciągu należało do chłopów, którzy byli zrzeszeni w spółdzielniach. Dopiero po 1970 r. państwowe i spółdzielcze gospodarstwa rolne zostały skonsolidowane w ogromne kompleksy rolno-przemysłowe o przeciętnej wielkości 10 000 ha. W roku 1988 ok. 90% gruntów należało do sektora uspołecznionego, a nieliczne gospodarstwa indywidualne funkcjonowały głównie na obszarach górzystych i innych terenach o mniejszej przydatności do produkcji rolnej (Giordano, 2010). W Rumunii proces kolektywizacji rozpoczął się w 1949 r. – od tej pory rolnicy, którzy jeszcze w 1945 r. otrzymali 74% wszystkich skonfiskowanych gruntów (partia komunistyczna skonfiskowała ziemię gospodarstw o powierzchni powyżej 50 ha oraz grunty będące we władaniu przeciwników politycznych), byli zmuszani do wnoszenia swoich gruntów w skład kołchozów. Kolektywizacja została ukończona w 1962 r., kiedy 77% gruntów rolnych znalazło się pod kontrolą państwa. Podobnie jak w Bułgarii proces ten w najmniejszym stopniu dotknął obszary górzyste oraz tereny mniej przydatne do produkcji rolnej (Dawidson, 2004). Zupełnie inaczej reformy rolne wyglądały w Polsce, gdzie pod koniec lat 40. XX wieku ówczesny rząd zatwierdził wyłączenie dużych właścicieli ziemskich, ale tego celu nie osiągnął. Niedobory żywności oraz niepokoje społeczne sprawiły, że w 1956 r. zaniechano tworzenia wielkich przedsiębiorstw rolnych. Co więcej, część gruntów spółdzielczych oddano drobnym właścicielom prywatnym. Tym samym w Polsce oficjalnie uznano, że prywatne rolnictwo stanowi tzw. polską drogę do socjalizmu, a władze stopniowo rezygnowały z przyspieszonej kolektywizacji (Davidova i Thomson, 2013; Musiał, 2012).

Dekolektywizacja rolnictwa i jej wpływ na strukturę obszarową gospodarstw rolnych w Europie Środkowo-Wschodniej

Na początku lat 90. XX wieku w Europie Środkowo-Wschodniej rozpoczęły się reformy, które obejmowały przywrócenie prawa własności ziemi właścicielom sprzed kolektywizacji lub ich spadkobiercom (Mathijs i Swinnen, 1998). Zwrot ziemi uznano za moralne zadośćuczynienie za represje i ofiary poniesione w wyniku przymusowej kolektywizacji. Proces reprivatyzacji miał być aktem sprawiedliwości dziejowej (Grykień, 2005). Podkreślano wówczas, że sektor prywatny jest bardziej wydajny niż państwowe i spółdzielcze formy własności. Co istotne, działalność prywatną utożsamiano z własnością prywatną i przeciwstawiano różnym formom współpracy (spółdzielnie, spółki itp.). Zachłyśnięcie się ideą wolności gospodarczej doprowadziło do przekonania, że duże nieefektywne społeczne gospodarstwa rolne powinny zostać podzielone na mniejsze (Bezemer, 2000). Ponadto w większości badanych krajów ustawy regulujące zasady odzysku lub nabycia ziemi przygotowywano często w ferworze kampanii wyborczych, a ich zapisy w zasadzie były efektem kompromisu między poszanowaniem prawa i racjonalnością a chęcią zadośćuczynienia osobom poszkodowanym w czasie kolektywizacji (Halamska, 1997).

Proces dekoloktywizacji, podobnie jak wcześniej kolektywizacji, miał różne tempo i zakres w poszczególnych krajach byłego bloku socjalistycznego (Grykień, 2005).

Przemiany systemowe stały się przyczyną galopującej inflacji, spadku PKB oraz zmniejszenia się konsumpcji produktów żywnościowych, szczególnie pochodzenia zwierzęcego. Doprowadziło to do znacznego spadku cen produktów rolnych. W Polsce i Rumuni tuż po dekolektywizacji drobne gospodarstwa rolne odegrały bardzo ważną rolę bufora przejmującego duże nadwyżki siły roboczej i nieco zamortyzowały kryzys gospodarczy (Pouliquen, 2011a, b). Nieco gorzej sytuacja wyglądała na Węgrzech i w Bułgarii, gdzie na początku lat 90. XX wieku produkcja rolna zmniejszyła się o 40%. Nowo powstałe gospodarstwa drobnotowarowe nie posiadały wystarczającego wyposażenia technicznego, a spadek dochodów przyczynił się do ograniczenia stosowania środków produkcji, w tym głównie nawozów mineralnych (Potori, Chmieliński, Fieldsend, 2014). Ponadto występowała tam niechęć i brak umiejętności pracowników gospodarstw kolektywnych do podejmowania ryzyka prowadzenia prywatnej działalności (Grykień, 2005).

Zmiany własnościowe, jakie zaszły w latach dziewięćdziesiątych, wywarły istotny wpływ na gospodarkę rolną. Wskutek przywrócenia własności prywatnej na Węgrzech zwiększyło się znaczenie rolnictwa indywidualnego kosztem gospodarstw uspołecznionych. Udział rolnictwa indywidualnego w strukturze własności gruntów rolnych wzrósł z 14% w 1990 r. do 54% w 2001 r. (Bański i Bednarek, 2008). W ramach programów odszkodowawczych rozdysponowano ponad 5,6 mln ha ziemi. Dodatkowo ponad 1,5 mln byłych członków spółdzielni otrzymało ok. 3 mln ha ziemi (średnio po 2 ha). Doprowadziło to do ogromnego rozdrobnienia gospodarstw rolnych (Hartvigsen, 2013). Podobny proces można było zaobserwować w Rumunii, gdzie w roku 2001 już ok. 70,5% gruntów należało do sektora prywatnego, a 4,1 mln gospodarstw rolnych dysponowało 9,4 mln ha ziemi (Hartvigsen, 2013). W Bułgarii na gospodarstwa indywidualne w 2001 r. przypadało ok. 62% gruntów rolnych, a średniej wielkości gospodarstwo indywidualne posiadało ok. 2 ha ziemi i składało się z 4–5 działek rolnych (Hartvigsen, 2013). Jedynie w Polsce zmiany po 1989 r. miały nieco mniejszy zakres, gdyż proces kolektywizacji nie został ukończony i przez cały powojenny czas funkcjonowały tam indywidualne gospodarstwa rolne. Stosunkowo nieliczne Państwowe Gospodarstwa Rolne, występujące głównie na terenie zachodniej i południowo-wschodniej Polski, do 1995 r. zostały całkowicie zlikwidowane (Musiał, 2012). Ziemia została przejęta przez specjalnie powołaną Agencję Własności Rolnej Skarbu Państwa (obecnie Agencja Nieruchomości Rolnych), która była odpowiedzialna za restrukturyzację majątku. Miała ona rozdysponować ziemię, przeznaczając ją głównie na powiększanie gospodarstw rolnych (Kraciński, 2013). W tamtym okresie ponad 55% gospodarstw rolnych dysponowało arealem poniżej 5 ha, a co czwarte posiadało mniej niż 2 ha gruntów rolnych.

Reformy rolne z początku lat 90. XX wieku doprowadziły do prawie kompletnego rozpadu rolniczych spółdzielni produkcyjnych oraz dużych przedsiębiorstw rolnych we wszystkich czterech krajach. W zasadzie przywrócono tam strukturę obszarową z okresu międzywojennego. Od lat dziewięćdziesiątych struktura obszarowa gospodarstw rolnych znów jest zdominowana przez jednostki o areale nieprzekraczającym 5 ha. Tymczasem w krajach Europy Zachodniej po II wojnie światowej dzięki racjonalnej polityce oraz mechanizmom rynkowym dokonywały się ewolucyjne zmiany struktury obszarowej gospodarstw. Tworzenie miejsc pracy poza sektorem rolniczym sprzy-

jało racjonalizacji zatrudnienia w rolnictwie i realokacji uwalnianych zasobów ziemi. W Europie Środkowo-Wschodniej podobne procesy rozpoczęły się dopiero pod koniec lat dziewięćdziesiątych i trwają nadal. Z początkiem nowego wieku bardzo ważną determinantą zmian strukturalnych stało się przystąpienie poszczególnych krajów do Unii Europejskiej i objęcie rolnictwa instrumentami Wspólnej Polityki Rolnej.

Rolnictwo krajów Europy Środkowo-Wschodniej po ich przystąpieniu do Unii Europejskiej

Kolejny etap zmian strukturalnych w rolnictwie krajów Europy Środkowo-Wschodniej rozpoczął się w związku z ich planowanym przystąpieniem do Unii Europejskiej (Polska i Węgry – 2004 r.; Bułgaria i Rumunia – 2007 r.). Badania prowadzone przez Davidową i Thomsona (2013) wskazują, że programy przedakcesyjne, a później objęcie rolnictwa instrumentami WPR przyczyniało się w pierwszych latach do wyhamowania przemian strukturalnych i osłabienia procesu zanikania małych gospodarstw rolnych. Wynikało to z możliwości otrzymania płatności w ramach I i II filaru WPR. Do czynników początkowo silnie hamujących procesy zmian strukturalnych należało zjawisko tzw. pogoni za rentami (ang. *rent-seeking*), związane z możliwością uzyskania różnego rodzaju wsparcia, dopłat czy subsydiów, a także działania spekulacyjne (Bielik, Horská, Turčeková, 2005; Vranken i Swinnen, 2003). Już jednak po kilku latach funkcjonowania gospodarstw rolnych w ramach struktur europejskich i po zaostrzeniu warunków otrzymania wsparcia finansowego, w tym wprowadzeniu obowiązków ewidencyjnych czy zasad *cross-compliance*, liczba małych gospodarstw rolnych zaczynała szybciej się zmniejszać. Procesy te, w różnym tempie i zakresie, zachodziły w większości krajów europejskich.

Analizując zmiany liczby gospodarstw rolnych w latach 2003–2010, można zauważyć dość dużą dynamikę zjawiska zanikania gospodarstw. W całej UE ubyło ok. 20% ogółu gospodarstw rolnych, przy czym szczególnie duże zmiany wystąpiły w przypadku rolnictwa drobnotowarowego. Mianowicie, w krajach nowej dwunastki w ciągu badanego okresu ubyło ok. 27% gospodarstw o powierzchni do 2 ha oraz 25% jednostek o wielkości 2–4,9 ha. W przypadku najmniejszych gospodarstw rolnych, tj. do 2 ha, największe zmiany nastąpiły w Polsce, gdzie ich liczba zmniejszyła się prawie o 62%, a użytkowana powierzchnia – o 34%. Liczby te sugerują, że z rolnictwa wycofywały się głównie jednostki o najmniejszych rozmiarach, tj. poniżej 1 ha UR. W Bułgarii liczba gospodarstw rolnych o wielkości do 2 ha spadła niemal o 48%, podczas gdy ich powierzchnia zmalała blisko o 54%. Inaczej przedstawia się sytuacja w Rumunii: nadal bardzo duża liczba gospodarstw rolnych do 2 ha, jak i jej względna stagnacja (ubyło zaledwie 11% takich podmiotów) wynika przede wszystkim z pełnionych przez te gospodarstwa funkcji. Użytkowanie gospodarstwa rolnego, jak zaznacza Hubbard (2013), umożliwia bowiem mniej zamożnym rolniczym gospodarstwom domowym przetrwanie, a produkty wytworzone we własnym gospodarstwie (zużyte lub sprzedane poprzez kanały nieformalne) stanowią nawet do 50% ich dochodów.

Należałoby sądzić, że bardzo dynamicznym procesom odchodzenia od działalności rolniczej towarzyszyła realokacja gruntów rolnych, która może przybierać różną

formę: wydzierżawienia, przekazania następcy albo sprzedaży. Jak jednak wynika z badań, tylko nieliczne gospodarstwa rolne decydują się na szybką sprzedaż gruntów po zaprzestaniu działalności rolniczej (Musiał i Wojewodzik, 2008; Raggi, Sardonini, Viaggi, 2013). Całkowite wyjście z rolnictwa poprzez sprzedaż gospodarstwa czy nawet długoletnią dzierżawę wiąże się z dokonaniem dużych dezinwestycji, a to może potrwać kilka lat (Peerlings i Ooms, 2008), gdyż nawet jeśli rolnik jest od razu zdecydowany na sprzedaż, to musi znaleźć potencjalnego nabywcę ziemi, budynków i maszyn oraz ponieść szereg kosztów. Obecnie coraz częściej wskazuje się, że bardzo wysokie koszty transakcyjne mogą być czynnikiem silnie hamującym zmiany strukturalne rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Wojewodzik i in., 2015).

Podsumowanie

Problematyka dominacji drobnych gospodarstw w europejskim rolnictwie jest przedmiotem zainteresowania wielu autorów. Większość z nich, próbując wyjaśnić różnice między Europą Zachodnią a Środkowo-Wschodnią, podkreśla wagę zaszczości historycznych. W swoich analizach zazwyczaj odnoszą się do okresu po II wojnie światowej, a źródeł zróżnicowania struktury i potencjału rolnictwa szukają w odmiennych systemach politycznych i gospodarczych poszczególnych krajów. Wskazują również na lata po roku 1990 jako na czas, w którym dokonały się ważne zmiany struktury rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. Przeprowadzone wówczas procesy reprivatyzacji ziemi rolniczej bezpośrednio przyczyniły się do powstania bardzo dużej grupy drobnych gospodarstw rolnych. Nie sposób przeczyć tym stwierdzeniom, należy jednak zauważyć, że proces dekoloktywizacji w dużej mierze był powrotem do struktur rolnych sprzed II wojny światowej.

Chcąc poznać genezę przewagi rolnictwa drobnotowarowego w badanych krajach Europy Środkowo-Wschodniej (Polska, Węgry, Bułgaria i Rumunia), należy cofnąć się co najmniej do IX wieku n.e., kiedy to zaczęły się pojawiać pierwsze symptomy zróżnicowania między tym regionem a zachodnią częścią Europy. W tej drugiej części kontynentu rolnictwo rozwijało się szybciej głównie dzięki wdrażaniu postępu technicznego, który dość wolno rozprzestrzenił się na kraje położone na wschód od Renu. W późniejszym okresie (po XIII w.) różnice wydajności i produktywności rolnictwa były już tak znaczne, że zachodnia część Europy pod względem zaludnienia zdecydowanie wyprzedziła część wschodnią. Zaczęły rozwijać się miasta, coraz większą rolę odgrywało rzemiosło i handel, co ułatwiało zmiany strukturalne w rolnictwie (zmniejszała się odsetek ludności rolniczej). Europa Środkowo-Wschodnia natomiast w tamtym okresie miała rolnictwo produkujące w sposób ekstensywny, głównie na własne potrzeby ludności.

Zdecydowanie największe różnice struktury obszarowej rolnictwa w obrębie Europy powstały w okresie od XVI do XVIII wieku, tj. w czasie tzw. rewolucji agrarnej, a później przemysłowej. W Europie Środkowo-Wschodniej dorobek rewolucji zaczęto wdrażać ok. 200–300 lat później niż w Anglii, Holandii czy Niemczech. Ponadto bardzo długo, bo aż do końca XIX wieku, panował tam ustrój feudalny. Reformy rolne oraz procesy inwestycyjne w rolnictwie tych krajów były hamowane przez sytuację polityczną i uzależnienie od innych państw. Kamieniem milowym w kształtowaniu struk-

tur rolnych stało się uwłaszczenie chłopów. W Europie Środkowo-Wschodniej zazwyczaj otrzymywali oni po kilka hektarów ziemi, co, jak pokazała przyszłość, na długie lata utrwaliło rozdrobnienie gruntów. Po uwłaszczeniu chłopów ziemia rolna stała się przedmiotem obrotu rynkowego, a przede wszystkim dziedziczenia, które w myśl kodeksu Napoleona polegało na równym podziale ziemi między wszystkie dzieci. Czynnikiem ten jeszcze bardziej pogłębił ogromne rozdrobnienie gospodarstw rolnych. Po I wojnie światowej wprowadzano reformy rolne i starano się racjonalizować gospodarkę ziemią, ale duże zmiany zaszły dopiero po II wojnie światowej. Próby kolektywizacji rolnictwa, a kilka dekad później jego dekollektywizacja istotnie przyczyniły się do ukształtowania obecnej struktury agrarnej. W kolejnych latach głównym motorem zmian strukturalnych były siły rynkowe i działanie różnorodnych instytucji. Te ostatnie odgrywały szczególnie ważną rolę w okresie przedakcesyjnym i po przystąpieniu poszczególnych krajów do Unii Europejskiej.

Bibliografia

- Allen, R.C. (1992). *Enclosure and the yeoman: The agricultural development of the South Midlands 1450–1850*. Oxford: Clarendon Press.
- Allen, R.C. (1999). Tracking the agricultural revolution in England. *The Economic History Review*, 52(2), 209–235.
- Allen, R.C. (2000). Economic structure and agricultural productivity in Europe, 1300–1800. *European Review of Economic History*, 3, 1–25.
- Andersen, T., Jensen, P., Skovsgaard, Ch. (2013). *The heavy plough and the agricultural revolution in medieval Europe*. Discussion Papers on Business and Economics No. 6/2013. Odense: University of Southern Denmark.
- Bailey, M. (2014). *The decline of serfdom in late medieval England: From bondage to freedom*. Woodbridge: Boydell Press.
- Bański, J., Bednarek, M. (red.) (2008). *Contemporary changes of agriculture in East-Central Europe*. Rural Studies, vol. 15. Warszawa: PTG; IGiPZ PAN.
- Bezemer, D.J. (2000). *Limitations on de-collectivisation in Central European agriculture*. Tinbergen Institute Discussion Paper No. 00-037/2. Amsterdam: Tinbergen Institute.
- Bidwell, P. (1921). The agricultural revolution in New England. *American Historical Review*, 26(4), 683–702.
- Bielik, P., Horská, E., Turčeková, N. (2005). Some aspects of land market in Central and Eastern European countries: Focus on Slovakia. *Agricultural Economics – UZPI*, 8, 335–341.
- Ciaian, P., Kancs, D. (2012). The capitalization of area payments into farmland rents: Micro evidence from the New EU Member States. *Canadian Journal of Agricultural Economics*, 60(4), 517–540.
- Clark, G. (2002). *The agricultural revolution and the industrial revolution: England, 1500–1912*. Davis, CA: University of California, Department of Economics. Pobrane z: <http://www.econ.ucdavis.edu/faculty/gclark/papers/prod2002.pdf>
- Csaki, C., Forgacs, C. (2009). Small farms in Central and Eastern Europe: Is there a future for them? 111th EAAE-IAAE Seminar “Small Farms: Decline or Persistence”, 26–27.07.2009, University of Kent, Canterbury, UK.
- Davidova, S., Gorton, M., Fredriksson, L. (2010). *Niskotowarowa gospodarka rolna w Europie: definicje i najważniejsze zagadnienia*. Warszawa: Europejska Sieć na rzecz Rozwoju Obszarów Wiejskich.

- Davidova, S., Thomson, K.J. (2013). *Family farming: A Europe and Central Asia perspective*. Background Report for Regional Dialogue on Family Farming: Working towards a strategic approach to promote food security and nutrition. Pobrane z: http://www.fao.org/fileadmin/user_upload/Europe/documents/Events_2013/FF_EUCAP_en.pdf
- Davidova, S., Thomson, K.J. (2014). Family farming in the enlarged EU: Concepts, challenges and prospects. 142nd EAAE Seminar "Growing success? Agriculture and rural development in an enlarged EU", 29–30.05.2014, Corvinus University of Budapest, Budapest, Hungary.
- Dawidson, K. (2004). Political representations of land property in Romania: Spatial consequences. The ECPR 2004 Joint Sessions of Workshops, 13–18.04.2004, Uppsala, Sweden.
- Fields, G. (1999). City systems, urban history, and economic modernity. *Berkeley Planning Journal*, 13, 102–128.
- Franco, J., Borrás, J. (2013). *Land concentration, land grabbing and people's struggles in Europe*. European Coordination Via Campesina (ECVC) and Hands off the Land Network. Amsterdam: Transnational Institute (TNI). Pobrane z: www.eurovia.org/IMG/pdf/Land_in_Europe.pdf
- Gerschenkron, A. (1962). *Economic backwardness in historical perspective*. Cambridge: Belknap Press.
- Giordano, C. (2010). Multiple modernities in Bulgaria: Social strategies of capitalist entrepreneurs in the agrarian sector. *Eastern European Countryside*, 16, 5–24.
- Grigg, D. (1987). The industrial revolution and land transformation, W: M. Wolman, F. Fournier (red.), *Land transformation in agriculture* (s. 79–109). Chichester – New York – Brisbane – Toronto – Singapore: John Wiley & Sons.
- Grykień, S. (2005). Transformacja rolnictwa w krajach Europy Środkowo-Wschodniej. *Przegląd Geograficzny*, 77(2), 213–233.
- Halamska, M. (1997). Decollectivisation of agriculture in Central Europe: The first regularities of the process. *Eastern European Countryside*, 3, 7–19.
- Hartvigsen, M. (2013). *Land reform in Central and Eastern Europe after 1989 and its outcome in the form of farm structures and land fragmentation*. Land Tenure Working Paper 24. FAO.
- Hubbard, C. (2013). Case study Romania, W: S. Davidova, A. Bailey, J. Dwyer, E. Erjavec, M. Gorton, K. Thomson (red.), *Semi-subsistence farming – Value and directions of development*. IP/B/AGRI/IC/2012-65 Study. Brussels: European Parliament, Directorate-General for Internal Policies.
- Klepacki, B., Żak, A. (2013). Agrarian transformations in the territory of Poland before and after integration into the European Union. *Journal of Agribusiness and Rural Development*, 4(30), 95–113.
- Kopsidis, M., Wolf, N. (2012). Agricultural productivity across Prussia during the industrial revolution: A Thünen perspective. *The Journal of Economic History*, 72, 634–670.
- Köll, A.M. (1998). The agrarian question in Eastern Europe: Some answers from the Baltic region, W: J. Batou, T. David (red.), *Uneven development in Europe: The obstructed growth of the agricultural countries, 1918–1939* (s. 201–229). Genève: Droz.
- Kraciński, P. (2013). Proces prywatyzacji zasobu własności rolnej Skarbu Państwa. *Zeszyty Naukowe Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego. Ekonomia i Organizacja Gospodarki Żywnościowej*, 102, 49–65.
- Mathijs, E., Swinnen, J.F. (1998). The economics of agricultural decollectivization in East Central Europe and the former Soviet Union. *Economic Development and Cultural Change*, 47(1), 1–26.
- Musiak, W. (2012). Uwarunkowania gospodarowania ziemią rolniczą w regionach rozdrobnionych agrarnie (wybrane aspekty), W: A. Rosner (red.), *Rozwój wsi i rolnictwa w Polsce. Aspekty przestrzenne i regionalne* (s. 179–206). Warszawa: IRWiR PAN.
- Musiak, W., Wojewodzic, T. (2008). Przesłanki upadku ekonomicznego gospodarstw rolniczych na obszarach górzystych. *Problemy Zagospodarowania Ziemi Górskich*, 55, 19–31.

- Peerlings, J.H., Ooms, D.L. (2008). Farm growth and exit: Consequences of EU dairy policy reform for Dutch dairy farming. Presentation at the 12th EAAE Congress "People, Food and Environments: Global Trends and European Strategies", Gent (Belgium), 26–29.08.2008.
- Potori, N., Chmieliński, P., Fieldsend, A.F. (2014). *Structural changes in Polish and Hungarian agriculture since EU accession: Lessons learned and implications for the design of future agricultural policies*. Budapest: Research Institute of Agricultural Economics.
- Pouliquen, A. (2011a). Integracja krajów Europy Wschodniej z Unią Europejską: od ożywienia do kryzysu w rolnictwie (cz. 1). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 2, 3–40.
- Pouliquen, A. (2011b). Integracja krajów Europy Wschodniej z Unią Europejską: od ożywienia do kryzysu w rolnictwie (cz. 2). *Zagadnienia Ekonomiki Rolnej*, 3, 3–27.
- Raggi, M., Sardonini, L., Viaggi, D. (2013). The effects of the Common Agricultural Policy on exit strategies and land re-allocation. *Land Use Policy*, 31, 114–125.
- Rusu, M. (2002). Agricultural land fragmentation and land consolidation rationality. 13th International Farm Management Congress, Wageningen, 7–12.07.2002.
- Satoła, Ł. (2013). Zróżnicowanie wykorzystania funduszy Unii Europejskiej w układzie centrum – peryferia. *Prace Naukowe Uniwersytetu Ekonomicznego we Wrocławiu. Gospodarka Przestrzenna*, 320, 176–185.
- Szávai, F. (2012). The late industrial revolution in Hungary (1867–1918), W: S. Magyarody (red.), *Hungary and the Hungarians* (s. 247–254). Buffalo: Corvinus Publishing.
- Téglási, A. (2013). The protection of arable land in the basic law of Hungary with respect to the expiring moratorium of land acquisition in 2014. *Acta Universitatis Brunensis Iuridica*, 442, 2442–2465.
- Van Dijk, T. (2004). Land consolidation as Central Europe's panacea reassessed. Symposium on Modern Land Consolidation, FIG Commission 7, Volvic (France), 10–11.09.2004. Pobrane z: http://77.243.131.160/commission7/france_2004/papers_symp/ts_01_vandijk.pdf
- Vranken, L., Swinnen, J.F. (2003). *Land markets in transition: Theory and evidence from Hungary*. Pobrane z: <http://ageconsearch.umn.edu/bitstream/31880/1/wp030001.pdf>
- Wehrmann, B. (2010). *Governance of land tenure in Eastern Europe and Commonwealth of Independent States (CIS)*. Land Tenure Working Paper 16, FAO, GTZ, Federal Ministry for Economic Cooperation and Development (Germany).
- White, J. (1962). *Medieval technology and social change*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Wojewodzic, T., Sroka, W., Satoła, Ł., (2015). Farming exit barriers encountered by small farms in light of the theory of new institutional economics. *Ekonomický časopis – Journal of Economics* (w druku).
- Yang, D.T., Zhu, X. (2013). Modernization of agriculture and long-term growth. *Journal of Monetary Economics*, 60(3), 367–382.

Zaakceptowano do druku – Accepted for print: 28.12.2015

Do cytowania – For citation:

Sroka, W. (2015). Historyczne uwarunkowania dominacji drobnych gospodarstw rolnych w rolnictwie Europy Środkowo-Wschodniej [Historical determinants of the dominance of small agricultural holdings in the agriculture of South-Eastern Europe]. *Problemy Drobnych Gospodarstw Rolnych – Problems of Small Agricultural Holdings*, 4, 61–73. doi: <http://dx.doi.org/10.15576/PDGR/2015.4.61>.